

Eli Pieta

Instytut Pedagogiki i Psychologii, Uniwersytet Szczeciński
Zespół Szkół Specjalnych w Gorzowie Wlkp.

Agnieszka Izdebska

Fundacja Dzieci Niczyje
Pracownia Psychologiczno-Seksuologiczna w Warszawie

Praca z młodymi ludźmi z obniżoną sprawnością intelektualną w aspekcie ich seksualności

Artykuł porusza problematykę edukacji seksualnej dzieci niepełnosprawnych intelektualnie. Opisane zostały cele oraz funkcje, które powinny pełnić programy edukacji seksualnej skierowane do wymienionej grupy osób. Bardziej szczegółowej analizie poddanych zostało kilka obszarów, w których edukacja seksualna znajduje zastosowanie: pojawianie się tzw. kłopotliwych zachowań seksualnych, profilaktyka nadużyć seksualnych, a także postępowanie po doświadczeniu nadużycia seksualnego.

Osoby niepełnosprawne intelektualnie znajdują się w trójako trudnej sytuacji: są osobami, które potrzebują najlepiej planowanej edukacji seksualnej, otrzymują jej najmniej oraz są przez społeczeństwo karani za to, że nie wiedzą tego, co inni.

(Kempton, Gochros 1986)

Wprowadzenie

Zagadnienie edukacji seksualnej dzieci z niepełnosprawnością intelektualną nadal wzbudza wiele kontrowersji. Jedną z przyczyn tego może być zapewne brak pozytywnego wartościowania seksualności jako istotnej płaszczyzny rozwoju i oddziaływań wychowawczych w życiu dziecka niepełnosprawnego intelektualnie.

Jednak w dobie coraz większej otwartości na rozwój i ekspresję seksualną człowieka w cyklu życia oraz deklaracji o integracji i tolerancji wobec niepełnosprawnych intelektualnie coraz mniej pozostaje powodów, aby odmawiać tej grupie osób informacji i edukacji z zakresu seksualności. Jeśli pojawiają się tego typu oddziaływania, to ich

dominuj cym celem jest zazwyczaj „funkcja ochronna”, skupiaj ca si wokół przeciwdziałania przemocy seksualnej.

Wynika to cz sto z przekonania, e osoby z niepełnosprawno ci intelektualn s nara one na nadu ycia własnej seksualno ci czy przemocy seksualnej ze strony innych osób cz ciej ni ich rówie nicy (Fairbain i in. 1995). Przyczyn tego, z kolei, mo e by to, e niepełnosprawni intelektualnie zazwyczaj posiadaj niewystarczaj c (nieadekwatn lub adn) wiedz z zakresu prawidłowo ci rozwoju seksualnego i ekspresji komunikacyjnych oraz s mniej asertywni.

Niew tpliwie słuszn jest przesłanka, aby edukacja seksualna miała na celu prewencj (przede wszystkim pierwotn) przemocy seksualnej wobec niepełnosprawnych intelektualnie w ró nych okresach rozwojowych. Wi e si to z budowaniem u nich przekonania, e s kompetentni:

a) aby podejmowa decyzje dotycz ce tego, na przykład, kto i w jaki sposób b - dzie dotykał ich ciało;

b) aby unika wikłania lub anga owania si w sytuacje społeczne o wysokim ryzyku wiktymizacji seksualnej.

Dlatego tak istotne jest dostarczanie wsparcia, wiedzy i rady w odpowiednim czasie i w sposób, który jest adekwatny do wieku, stadium rozwojowego i poziomu rozwoju poznawczego. Jednak szeroko poj ta edukacja seksualna adresowana do osób z obni on sprawno ci , oprócz funkcji prewencyjnej, powinna:

a) *kształtowa systemy warto ci i postawy, wyposa a w wiedz i kształtowa społecznie po dane umiej tno ci, umo liwiaj ce podejmowanie okre lonych społecznie zada (równie tych skierowanych do okre lonej płci);*

b) *sprzyja rozwojowi osoby, piel gnowa jej indywidualno , odr bno od innych osób oraz wzmacnia specyficzne dla niej kompetencje (Brzezi ska 2000, s. 237).*

Dodatkowym wyzwaniem dla tego typu oddziaływa edukacyjnych jest dopasowanie ich formy i tre ci do zró nicowanych kompetencji poznawczych populacji osób niepełnosprawnych intelektualnie. Nie wyklucza to faktu, e osoba z niepełnosprawno ci intelektualn od swych narodzin jest istot seksualn , która potrzebuje wsparcia i informacji na swej cie ce rozwoju seksualnego.

Funkcja socjalizacyjna i emancypacyjna w edukacji seksualnej dzieci niepełnosprawnych intelektualnie

Wan kwesti , na któr warto zwróci uwag , poruszaj c temat edukacji seksualnej osób niepełnosprawnych intelektualnie, jest kwestia zwi zana z celami oraz skutkami podejmowania tych działań .

Warto odnie si do nich poprzez przywołanie dwóch głównych funkcji, które powinna pełni edukacja, zwłaszcza w przypadku, gdy jej charakter przybiera w du ym stopniu cechy procesu wychowywania. Wydaje si bowiem, e o edukacji seksualnej warto my le wła nie w ten sposób, a wi c nie ograniczaj c jej do przekazywania „suchych” informacji, lecz wzbo-

gacaj c o kontekst kulturowy i obyczajowy, ł cz c j z przekazywaniem cenionych w społecze stwie warto ci.

Dwie główne funkcje tak pojmowanej edukacji to funkcja socjalizacyjna i emancypacyjna (Brzezi ska 2000).

Funkcja socjalizacyjna realizowana jest poprzez przekazywanie wypracowanych przez dan społeczno i obowij cych w niej norm, warto ci, akceptowanych sposobów zachowania si . Polega ona zatem na wprowadzaniu jednostki w dany kr g kulturowy oraz wyposa aniu jej w kompetencje niezb dne do sprawnego funkcjonowania w nim.

Funkcja emancypacyjna polega z kolei na rozwijaniu samodzielno ci, a tak e zdolno ci twórczych jednostki. Wi e si ona z wzbudzeniem potrzeby, odwagi, a tak e umie tno ci zwracania si ku nowym formom funkcjonowania.

Wydaje si , i tym, co mo e cz sto skłania wychowawców do pomijania edukacji seksualnej uczniów, to obawa przed konsekwencjami wynikaj cymi z funkcji emancypacyjnej. Przekonanie, i podejmowanie tematu seksualno ci doprowadzi do wzbudzania w uczniach takich pragnie , podejmowania przez nich zachowa seksualnych, mo e stanowi i cz sto stanowi wa ny czynnik blokuj cy proces edukacji seksualnej.

Tymczasem, wycofuj c si z niego, ogranicza si jednocze nie dzieciom niepełnosprawnym intelektualnie mo liwo socjalizacji w tym zakresie.

Warto podkre li , i wycofywanie to nie polega jedynie na braku realizowania lekcji po wi conych tematyce seksualno ci, ale ma znacznie szerszy charakter, polegaj cy na ignorowaniu seksualno ci podopiecznych.

Brak oddziaływa edukacyjnych, lub te ich realizacja utrzymana w duchu tłumienia przejawów seksualno ci, nie doprowadzaj jednak do wygaszania pojawiaj cych si

w sposób naturalny potrzeb seksualnych wychowanków. Zamiast tego potrzeby te w ograniczonym stopniu ul gaj socjalizacji, co prowadzi cz sto zarówno do nie stosownych zachowa ze strony dzieci, jak i nara a je na do wiadczenie nadu y ze strony innych osób.

Bez w tpienia nawet najlepszy program edukacyjny nie sprawi, ze osoba niepełnosprawna intelektualnie – zwłaszcza taka o gł bszym poziomie niepełnosprawno ci – b dzie w stanie prowadzi w tym zakresie samodzielne ycie, podejmowa całkowicie samodzielnie decyzje i bra za nie odpowiedzialno . Poziom emancypacji zwi zanej z edukacj winien zatem odpowiada poziomowi socjalizacji, który jest w stanie osi gn dana jednostka.

Tych dwóch funkcji edukacji – tak e w przypadku edukacji seksualnej osób niepełnosprawnych intelektualnie – nie da si i nie powinno si rozdziela . Funkcja socjalizacyjna umo liwia bowiem realizacj funkcji emancypacyjnej, która z kolei zwrrotnie stymuluje jednostk do dalszego adaptowania si do wymaga otoczenia. W przypadku dzieci niepełnosprawnych kluczowa wydaje si odpowiednia ocena ich potencjału w tym zakresie i dopasowanie do niego oddziaływa edukacyjnych.

Prawo osób niepełnosprawnych intelektualnie do edukacji seksualnej

Ka demu dziecku, młodszemu czy starszemu, niepełnosprawnemu intelektualnie czy fizycznie, powinna by dostarczona adekwatna wiedza i porada z zakresu seksualno ci i przebiegu jej rozwoju w cyklu ycia człowieka. Jednak pytanie zawarte w tytule rozdziału jest równie pytaniem o miejsce edukacji seksualnej w społecznym kontek cie rozwoju dziecka z obni on sprawno ci intelektualn .

Aby na nie odpowiedzie , nale y przeanalizowa sposób reagowania społecze stwa na zagadnienie seksualno ci niepełno-

sprawnych intelektualnie, co z kolei mo e by kształtowane przez okre lone wierzenia, warto ci moralne oraz indywidualne koncepcje niepełnosprawno ci intelektualnej i postawy wobec rozwoju i ekspresji seksualnej człowieka.

Rozwa ania na temat edukacji seksualnej dla osób z niepełnosprawno ci intelektualn maj przede wszystkim charakter etyczny, gdy w głównej mierze skupiaj si na tym, czy i w jakim stopniu społeczne stwo uznaje niepełnosprawnych za

istoty seksualne. Nie mo na odmawia lub umniejsza wa no ci edukacji seksualnej, poniewa nie mo na zaprzeczy lub ignorowa czyjejkolwiek seksualno ci, która jest głównym aspektem tych oddziaływa .

Osoby niepełnosprawne intelektualnie, podobnie jak inni ludzie, maj prawo do:

a) bycia poinformowanym o seksualno ci i jej roli w yciu człowieka oraz o tym, e mo e by to ródło pozytywnych dozna i sfera umowliwia ca osi gni cie osobistego szcz cia w yciu;

b) czerpania przyjemno ci z podejmowanej aktywno ci seksualnej – w zwi zku z tym prawo do podejmowania decyzji o powstrzymywaniu si od aktywno ci seksualnej lub pewnych jej form;

c) poradnictwa z zakresu metod antykoncepcji, aby mo liwe było unikanie nieplanowanej ci y i ochrona przed chorobami przenoszonymi drog pciow ;

d) bycia rodzicem;

e) ochrony przed ró nymi formami nadu y seksualnych (Fairbain i in. 1995).

Niedostarczanie informacji lub dostarczanie niepełnych albo nieadekwatnych informacji z zakresu rozwoju i ekspresji seksualnej człowieka w cyklu ycia człowieka rodzi okrelone niebezpiecze stwa. Osoba niepełnosprawna intelektualnie, która była pozbawiona rzetelnej edukacji seksualnej, mo e eksponowa nagie ciało w miejscach publicznych lub nieadekwatnie zmniejsza dystans i zachowywa si

zbyt emocjonalnie wobec obcych osób (Fairbain i in. 2003).

U młodych ludzi brak informacji na temat zmian, jakie zachodz we własnym cie le w okresie pokwitania, mo e przyczynia si do powstania dyskomfortu psychicznego. W przypadku młodzie y z obni on sprawno ci intelektualn utrudnione jest samodzielne zdobywanie adekwatnej wiedzy z czasopism czy podr czników.

Ponadto, trudno jest znale polskoj zyczne podr czniki do edukacji seksualnej adresowane do dzieci i młodzie y niepełnosprawnych intelektualnie.

Warto pami ta , e wiedza z zakresu zachodz cych zmian w organizmie, emocjach i postrzeganiu społecznym młodego człowieka zawiera jednocze nie informacje o stopniowym osi ganiu dojrzało ci seksualnej i zadaniach społecznych, stawianych przed rozwijaj c si jednostk .

Istotnym elementem edukacji seksualnej jest szeroko poj ta promocja zdrowia i zachowa prozdrowotnych. Dlatego istotne jest wyposa anie młodych ludzi w informacje i kompetencje eliminuj ce zachowania seksualne, których efektem mo e by nieplanowana ci a lub infekcje przenoszone drog pciow .

I w ko cu odmowa edukacji seksualnej to odmowa ochrony przed sytuacjami o wysokim ryzyku wiktyimizacji seksualnej - adekwatnego ich rozpoznawania, unikania i poszukiwania pomocy, kiedy pojawi si nadu ycie.

Praca z dzie mi niepełnosprawnymi intelektualnie w aspekcie ich seksualno ci

Uwzgl dniaj c zró nicowanie populacji dzieci niepełnosprawnych intelektualnie, mi dzy innymi pod wzgl dem stopnia zdiagnozowanej niepełnosprawno ci, mo na wyró ni nast puj ce istotne zagadnienia edukacji seksualnej:

- wiedza na temat ciała, na przykład informacje dotycz ce ró nic mi dzy kobiet

i m czyzn , dzieckiem i dorosłym, funkcji poszczególnych cz ci ciała, ze szczególnym uwzgl dnieniem cz ci intymnych, zmian fizjologicznych w okresie dojrzewania pciowego itp.;

- wiedza na temat osi gania dojrzało ci seksualnej przez człowieka w cyklu ycia oraz ekspresji seksualnej dopaso-

wanej do okre lonego kontekstu społecznego;

- informacje na temat płodno ci, wydawania potomstwa na wiat oraz rodzicielstwa;
- wiedza na temat metod antykoncepcyjnych stosowanych w celu zapobiegania nieplanowanej ci y i ochrony przed chorobami przenoszonymi droga płciow (Craft 1994).

Praca w aspekcie seksualno ci z młodym człowiekiem niepełnosprawnym intelektualnie to równie podejmowanie (bardzo cz sto kilku równocze nie) okre lonych ról społecznych. Jedn z nich jest rola modeli płciowych, któr zazwyczaj pełni w rozwoju człowieka rodzice.

Jednak w przypadku, gdy rodowisko rodzinne ignoruje, eliminuje, zaprzecza lub nadu ywa rozwijaj c si seksualno niepełnosprawnego intelektualnie dziecka, to rola ta jest cz sto podejmowana przez rodowiska pozarodzinne. Polega ona na kreowaniu odpowiedniego kontekstu społecznego, w którym dzieci maj mo liwo otrzymywania informacji zwrotnych dotycz cych ujawnianych przez nich d e i zachowa seksualnych, a tak e udost pnianiu modeli dorosłej kobiety i dorosłego m czyzny.

Edukacja seksualna w kontek cie „trudnych” zachowa seksualnych osób niepełnosprawnych intelektualnie

Szczególnie w przypadku osób z gł bszym stopniem niepełnosprawno ci intelektualnej ni stopie lekki przejawiane zachowania seksualne bardzo cz sto oceniane s jako „trudne”, nieadekwatne społecznie, czy nawet dewiacyjne. A z kolei efektem tych tzw. trudnych zachowa seksualnych jest stygmatyzacja i izolacja społeczna, co niestety przyczynia si do kreowania lub umacniania negatywnego wizerunku seksualno ci osób niepełnosprawnych.

„Trudne” zachowanie seksualne osoby niepełnosprawnej intelektualnie, to takie, które:

Realizacja roli nauczyciela wi e si z tworzeniem i przeprowadzaniem zaj grupowych, dotycz cych seksualno ci człowieka i kształtowania umiej tno ci interpersonalnych. W roli tej niezwykle wa ne jest wła ciwe dostrzeżenie momentów, w których spontanicznie przejawiana jest potrzeba takich zaj .

Praca w aspekcie seksualno ci osoby niepełnosprawnej intelektualnie to równie podejmowanie:

- roli doradcy w indywidualnym kontakcie z jednostk lub par ;

- roli osoby współpracuj cej z rodzicami i innymi profesjonalistami (np. psychologiem, pedagogiem specjalnym, logoped , psychiatr , ginekologiem, endokrynologiem itd.);

- roli osoby ochraniaj cej przed do wiadzeniem nadu ycia seksualnego ze strony innych osób;

- roli osoby interweniuj cej szczególnie w sytuacjach, w których zachowania seksualne osoby z niepełnosprawno ci intelektualn lub zachowania seksualne innych wobec tej osoby s sprzeczne z istniej cymi uregulowaniami społecznymi i prawnymi (Craft, Brown 1994).

- a) ogranicza lub wyklucza uczestnictwo w społecze stwie; skutkiem tego jest izolacja poprzez umieszczenie w szpitalu zdrowia psychicznego, placówce resocjalizacyjnej itp., czy przetrzymywanie w domu lub w placówce opieku czej z powodu obaw przed konsekwencjami tego typu zachowa ;

- b) ogranicza mo liwo wyboru i autonomii, poniewa okre lone zachowanie seksualne zajmuje nieproporcjonaln ilo czasu i uwagi osoby, ograniczaj c wybór innych zachowa i nawi zywania relacji

interpersonalnych, albo osoba niepełnosprawna intelektualnie jest wykluczana z preferowanych zaję z powodu przejawianej aktywności;

c) uniemowienie nabywanie nowych umiejętności lub/i jest efektem ubogiej wiedzy i kompetencji społecznych w zakresie, np. higieny osobistej czy umiejętności komunikowania interpersonalnego;

d) przyczynia się do wytworzenia negatywnej opinii na temat danej osoby (np. jako zagrożenie innym, operowanie w opisie takimi pejoratywnymi określeniami, jak: „pedofil”, „zбочeniec” itp.);

e) może być postrzegane jako bariera w funkcjonowaniu społecznym i, tym samym, może przyczyniać się do wykluczenia osoby niepełnosprawnej z uczestnictwa w życiu rodzinnym, kontaktach z rówieśnikami, w siadaniach czy terapeutami zajęciowymi (O'Brien 1987 za: Craft 1994, Beisert 2006).

Dlatego trudne zachowania seksualne wymagają reakcji ze strony najbliższego otoczenia w celu zminimalizowania negatywnych konsekwencji w perspektywie indywidualnej i społecznej. Reagowanie na tego typu aktywność seksualną wymaga zwrócenia uwagi na kontekst, w którym jest ona przejawiana. Jest to bardzo ważne, ponieważ aktywność ta może pełnić, na przykład, jedną z następujących funkcji komunikacyjnych:

a) uzyskanie uwagi innych osób;

b) unikanie trudnych zadań lub stawianych wymagań;

c) kontrola sytuacji lub innych osób;

d) dostarczanie sobie bodźców w sytuacjach ubogich stymulujących (Brown, Barret 1994, s. 63).

Istotne jest również dokonanie analizy środowiska społecznego osoby niepełnosprawnej intelektualnie jako kontekstu, w którym mogłaby ona nabywać i kształtować adekwatne umiejętności społeczne niezbędne w rozwoju seksualnym każdego człowieka. Nie należy zapominać o tym, że przejawianie „trudnych” zachowań seksualnych przez osoby z ob-

niżoną sprawnością intelektualną może sygnalizować problemy istniejące aktualnie w najbliższym otoczeniu danej osoby (Emerson 1989 za: Craft 1994).

Najmniej inwazyjną interwencją w przypadku przejawiania niewłaściwej aktywności seksualnej przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną powinna być edukacja seksualna zorganizowana w następujących etapach:

– etap I: wzbogacenie środowiska społecznego młodego człowieka w wiedzę dotyczącą rozwoju i ekspresji seksualnej w cyklu życia;

– etap II: zwiększenie wiadomości własnej seksualności oraz nabywanie i kształtowanie kompetencji społecznych;

– etap III: budowanie indywidualnie dopasowanego programu wspierania adekwatnych społecznie zachowań seksualnych (Brown, Barret 1994).

Podsumowując, można stwierdzić, że praca z młodym człowiekiem w aspekcie jego „trudnych” zachowań społecznych stawia przed osobą wdrażającą edukację seksualną następujące cele:

– zrozumienie przyczyn przejawiania niewłaściwych społecznie zachowań seksualnych;

– dokonywanie analizy funkcji, jakie może pełnić przejawiane zachowanie - jakie „nieseksualne” potrzeby ono zaspokaja (oraz nauczenie własnych sposobów zaspokajania tych potrzeb);

– nabycie odpowiednich umiejętności, wiedzy i materiałów, które umożliwią zwiększenie wiedzy osób z niepełnosprawnością intelektualną poprzez zajęcia grupowe oraz poradnictwo indywidualne;

– wyznaczanie wyraźnych granic w kontaktach zawodowych z podopiecznymi po to, aby uszanowana była prywatność i własna wola uczestnictwa w różnych wspólnych działaniach;

– zaangażowanie się w ochronę osób niepełnosprawnych intelektualnie przed wykorzystaniem i poniżaniem w sferze seksualnej.

Edukacja seksualna skierowana do młodych osób z niepełnosprawno ci intelektualn przejawiaj cych tzw. kłopotliwe zachowania cz sto w kontakcie indywidualnym przyjmuje charakter poradnictwa strukturalizowanego na okre lonych stopniach ogólnoci. Uwzgl dniaj c specyfik społeczne go kontekstu rozwoju odbiorcy, niezwykle trafn inspiracj dla tego typu oddziaływa mo e by model PLISSIT Annona (Annon 1974 Craft, Brown 1994). Pierwszym etapem w tym modelu jest przyzwolenie na okre lone zachowania i uczucia, które w indywidualnej lub/i społecznej perspektywie uznawane były za niewła ciwe czy „nienormalne”.

Tak wi c w przypadku niepełnosprawnych intelektualnie jest to otrzymanie przyzwolenia na własn seksualno i mo liwo ksztaltowania jej zgodnie z przyj tymi standardami społecznymi. Głównymi nadawcami tego typu komunikatów powinni by rodzice i osoby z najbli szego rodowiska pozarodzinnego.

Naturaln konsekwencj społecznego pozwolenia niepełnosprawnym na rozwój i ekspresj seksualn jest wypracowanie gotowoci do wspierania informacyjnego i emocjonalnego w tej sferze rozwoju i funkcjonowania.

W wietle powy szych rozwa a , trudno zaprzeczy temu, e praca z młodym człowiekiem z obni on sprawno ci intelektualn w aspekcie seksualno ci wymaga w miar mo liwo ci ciszej współpracy ze rodowskiem rodzinnym. Stworzony przez Lewishama Program „Seksualno niepełnosprawnych” (*Special Needs Sexuality Project* 1988, za: Craft 1994) uwzgl dnia równoległ prac szkoleniowo-warsztatow lub/i w charakterze grup wsparcia z rodzicami i ich niepełnosprawnymi intelektualnie dzie mi.

Warto zaznaczy , i celem tych oddziaływa jest stopniowe zmniejszanie udziału profesjonalistów na rzecz rodziców, aby to oni pełnili główn rol we wspieraniu swoich dzieci w osi ganiu dojrzałości seksualnej w ró nych okresach rozwojowych.

Edukacja seksualna w kontek cie profilaktyki wykorzystywania seksualnego osób niepełnosprawnych intelektualnie

Wanym elementem programów edukacji seksualnej s z cał pewno ci zaj cia po wi cone budowaniu u dzieci niepełnosprawnych intelektualnie kompetencji zwi zanych z dbaniem o swoje bezpiecze stwo, unikaniem sytuacji potencjalnie gro

zych wykorzystywaniem. Interesuj c propozycj takich zaj stanowi program treningu skonstruowany przez Watson, Bain, Houghton (1992), a tak e wykorzystywana cz sto w polskich szkołach zasada kolorowych kół.

Trening umiej tno ci samoochronnych dla dzieci z niepełnosprawno ci intelektualn w stopniu umiarkowanym i znacznym

Program niniejszego treningu (Watson i in. 1992) został opracowany na potrzeby edukacji dzieci niepełnosprawnych intelektualnie w stopniu umiarkowanym i znacznym. Obejmuje on nauk strategii, które

maj chroni je przed niewła ciwymi zachowaniami ze strony nieznanym osób. Program kładzie szczególny nacisk na wiczenie umiej tno ci maj cych chroni niepełnosprawne intelektualnie dzieci przed

sytuacjami uprowadzenia, odł czenia ich od grupy przez osoby nieznajome i stania si ofiar nadu y z ich strony.

Edukacja w tym zakresie stosowana jest cz sto w stosunku do dzieci w normie intelektualnej. Programów takich nie stosuje si jednak prawie nigdy lub bardzo rzadko w przypadku dzieci z deficytami intelektualnymi, które s w szczególny sposób narone na do wiadczenia krzywdenia.

Tymczasem, jak wykazali Haseltine i Miltenberger (1990), osoby niepełnosprawne intelektualnie w stopniu lekkim mog by z powodzeniem uczone umiej tno ci słu - cych samoochronie przed zagro eniami.

Wnioski tych badaczy odnosily si , co prawda, do osób doroslych z niepełnosprawno ci w stopniu lekkim. Jednak wydaje si , i to samo dotyczy mo e dzieci i młodzie y z gł bszymi poziomami niepełnosprawno ci.

Istotn kwesti pozostaje zwi zane z tym dostosowanie programu treningu do potrzeb i mo liwo ci członków grupy docelowej.

Cel treningu

Celem treningu bylo opanowanie przez jego uczestników trzech typów reakcji w odpowiedzi na próby zaczepiania i odł czenia ich od grupy ze strony nieznajomych.

1. Reakcja „nie” – dzieci miały odmawia oddalenia si z nieznajomym poprzez u ycie odpowiednich reakcji werbalnych lub niewerbalnych.

Przebieg treningu

Cało treningu obejmuje 15 lekcji i podzielona jest na dwie główne fazy.

Pierwsza faza składa si z 10 lekcji, które realizowane s w klasie szkolnej oraz na przyszkolnym placu zabaw. Jej celem jest wy wiczenie przez uczniów wymienionych wy ej reakcji.

Druga faza, obejmuj ca pozostałe 5 lekcji, realizowana jest poza terenem szkoły i ukierunkowana jest na dalsze wiczenie i generalizacj nabytych umiej tno ci.

Ka da lekcja trwa 25 minut i jest podzielona na odr bne cz ci.

Prezentowany program został zrealizowany i na tej podstawie ewaluowany w Australii w grupie 7 dzieci z niepełnosprawno ci intelektualn w stopniu umiarkowanym i znacznym. W skład grupy weszło 5 dziewcz t i 2 chłopców w wieku od 6 do 8 lat. Jest to, co prawda, grupa licza bardzo niewiele osób, jednak wykazane w ewaluacji niezwykle pozytywne wyniki treningu zach cają zarówno do dalszego stosowania, jak i upowszechniania tego programu.

U 6 spo ród 7 obj tych treningiem podopiecznych zaobserwowano wyra ny wzrost umiej tno ci samoochrony. Co wi - cej, odnotowano, i umiej tno ci te były przenoszone tak e na sytuacje poza treningiem, a zatem udało si uzyska niezwykle cenny z punktu widzenia procesu edukacji efekt generalizacji.

Kolejnym pozytywnym efektem wicze , było odnotowane po 14 dniach utrzymywanie si nabytych umiej tno ci.

2. Reakcja „odejd ” – dzieci miały zako - czy interakcje z nieznajomym i oddali si od niego

3. Reakcja „powiedz” – dzieci miały odej od nieznajomego i niezwłocznie zgłosi – werbalnie lub niewerbalnie – zdarzenie znanej, zaufanej dorosłej osobie.

Podczas pierwszej cz ci lekcji nauczyciel prowadzi z uczniami krótk dyskusj dotycz c tego, kto to jest osoba nieznajoma, co mo e mówi osoba nieznajoma, jak mo e si zachowywa oraz dlaczego nigdy nie wolno si z tak osob oddala . W pocz tkowych fazach treningu dyskusja wzbogacana jest o pokaz slajdów prezentuj cych osoby znajome uczniom oraz nieznajome.

Kolejne 15 minut lekcji przeznaczają si na odgrywanie scenek z podziałem na role oraz modelowanie docelowych zachowa .

Kiedy dany ucze dostatecznie dobrze opanuje ju ka dy typ reakcji, nast puje ł czenie tych reakcji w sekwencji „nie” – „odejd ” – „powiedz”. Odgrywanie ról przeprowadzane jest pomi dzy nauczycielem a uczniami, pomi dzy samymi uczniami oraz pomi dzy uczniami i innymi pracownikami szkoły zaproszonymi w tym celu do uczestnictwa w lekcji.

W drugiej fazie treningu, polegaj cej na utrwalaniu nabytych wcze niej umie j tno ci w nowym rodowisku, uczniowie poddawani s „sprawdzianom”, podczas których podchodz do nich nieznanie im osoby i próbuj namówi ich do oddalenia si z nimi. Osoby te s znajomymi prowadz cych trening, ale nieznanie uczniom.

wiczenia odbywaj si na placach zabaw poza terenem szkoły, gdzie dzieci s przeprowadzane przez nauczycieli niebior cych wcze niej udziału w treningu. Nauczyciele ci na kilka minut zostawiaj ka de dziecko samo, informuj c je, e za chwil wróc . W tym czasie podchodzi do dziecka „nieznajomy”, próbuj c nawi za z nim interakcj , np. pytaj c dziecko o imi . Nast pnie prosi

dziecko, by oddaliło si z nim, np. pomóc mu poszuka zgubionego psa lub zrobi zakupy.

Reakcja ka dego dziecka w takiej sytuacji poddawana jest analizie i odpowiednio wzmacniana lub modyfikowana.

Zestawienie tematów i metod wykorzystywanych podczas wszystkich 15 lekcji treningu przedstawia tabela 1.

Opisany trening stanowi propozycj , któr z cał pewno ci mo na i nale y dostosowywa do specyfiki grupy dzieci, z któr si pracuje. Niezwykle istotne jest zastosowanie w nim bogatego repertuaru oddziaływa , anga uj cego w wiczenia indywidualnie ka dego uczestnika.

Ponadto w treningu wykorzystane zostały materiały o charakterze bod ców wzrokowych, których warto jest niezwykle wysoka w odniesieniu do osób niepełnosprawnych intelektualnie.

Mimo e program był opisany przez autorów na podstawie badania przeprowadzonego w zaledwie 7-osobowej grupie, wydaje si on by cennym narz dziem, mog cym stanowi warto ciowy element w szerszym procesie edukacji dzieci niepełnosprawnych intelektualnie.

Zasada kolorowych kół

Interesuj cym programem treningu dla osób niepełnosprawnych jest trening opieraj cy si na tzw. zasadzie kolorowych kół. Został on wprowadzony przez Leslie Walker-Hirsch i Marklyn P. Champagne (1992, za: Celej 2004). Badaczki te zajmuj si w codziennej pracy mi dzy innymi edukacj seksualn osób niepełnosprawnych intelektualnie. Trening ma za zadanie uczenie osób z deficytami intelektualnymi wyra ania swych emocji oraz zachowa seksualnych w sposób adekwatny do poziomu intymno ci i blisko ci ł cz cych ich z dan osob .

Jak zauwa aj Duncan i Canty-Lemke (1986; za: *Sex education...* strona www), wyró ni mo na dwa podstawowe typy bł

dów społecznych, które cz sto popełniaj osoby niepełnosprawne intelektualnie: bł d mylenia nieznanego z przyjacielem oraz bł d mylenia sytuacji publicznych z prywatnymi.

- Bł d mylenia nieznanego z przyjacielem odnosi si do sytuacji, w której osoba niepełnosprawna zachowuje si w stosunku do osoby nieznanego tak, jakby była ona jej bliskim przyjacielem, np. przytula j , całuje.

- Bł d mylenia sytuacji publicznych z prywatnymi polega na realizowaniu w miejscach publicznych takich form zachowa , które s społecznie nieakceptowane w tym kontek cie, np. dotykanie narz dów płciowych, rozbieranie si .

Tabela 1. Zestawienie tematów i metod wykorzystywanych podczas umiej tno ci samoochronnych dla dzieci z niepełnosprawno ci intelektualn w stopniu umiarkowanym i znacznym

Lekcja	Cel	Tre i metody	Miejsce realizacji
1	Ustalenie, kto jest osob nieznajom	Pytania, dyskusja kierowana przez nauczyciela, pokaz slajdów z osobami znajomymi i nieznajomymi, zasady nieodchodzenia z osobami nieznajomymi	Klasa szkolna
2	Ró nicowanie osób znajomych i nieznajomych	Wskazywanie obrazków osób znajomych i nieznajomych. Odgrywanie ról w stosunku do tych osób. Piosenka o nieznajomym	Klasa szkolna
3	Nauka zasad post powania wobec nieznajomych „nie”, „odejd ”, „powiedz”	Odgrywanie ról „nie”, „odejd ”, „powiedz” z nauczycielem	Klasa szkolna
4	Nauka sekwencji „nie” – „odejd ” – „powiedz”	Dyskusja prowadzona przez nauczyciela oraz pokaz slajdów, odgrywanie ról	Klasa szkolna i plac zabaw
5	Powtórka strategii „nie” – „odejd ” – „powiedz”	Zasady „nie”, „odejd ”, „powiedz”; odgrywanie ról w sytuacjach ró norodnego typu zach t do odej cia	Plac zabaw
6	Wykorzystywanie strategii „nie” – „odejd ” – „powiedz” z przyjaciółmi oraz z nieznajomymi	Odgrywanie ról z nauczycielem z wykorzystaniem sekwencji „nie” – „odejd ” – „powiedz”	Plac zabaw
7,8,9,10	Powtarzanie lekcji 6	Indywidualne odgrywanie ról	Plac zabaw
11	Wykorzystywanie strategii „nie” – „odejd ” – „powiedz” w nieznanym rodowisku w obecno ci opiekuna	Odgrywanie ról z wykorzystaniem strategii „nie” – „odejd ” – „powiedz”	Teren pozaszkolny
12	Utrwalanie strategii „nie” – „odejd ” – „powiedz”	Dyskusja prowadzona przez nauczyciela oraz odgrywanie ról: poszukiwanie pomocy od ró nych znajomych osób dorosłych	Teren pozaszkolny
13,14,15	Wykorzystywanie strategii „nie” – „odejd ” – „powiedz” w nieznanym rodowisku w sytuacji nieobecno ci opiekuna	Powtarzanie lekcji 12	Teren pozaszkolny

ródlo: (Watson i in. 1992).

Obydwa wymienione typy bł dów mog potencjalnie nara a osoby niepełnosprawne na sytuacje do wiadczenia nadu ycia, przemocy ze strony innych osób. Jednocze nie pojawienia si obydwu tych bł dów mo na unikn , je li stosownie wcze nie rozpocznie si odpowiedni edukacj (Edwards & Elkins, 1988; za: *Sex education...* strona www).

Zasada kolorowych kół stanowi propozycj programu edukacyjnego poruszaj ce go niniejsze problemy.

Istotn warto ci programu opartego na zasadzie kolorowych kół jest wykorzystanie w nim oznacze graficznych jako głównego elementu, wokół którego zorganizowana jest nauka. Metoda ta doskonale

koresponduje zatem ze specyfik procesu uczenia si osób nale cych do grupy docelowej.

Innym wa nym atutem programu jest to, i umo liwia on – w zale no ci od potrzeb i charakterystyki danej grupy uczniów – wprowadzanie ró norodnych modyfikacji i urozmaicania form realizacji tej metody.

Przebieg treningu

W trakcie treningu uczniom prezentowana jest grafika przedstawiaj ca ró nej wielko ci okr gi, uło one kolejno – według rozmiaru – wewn trz siebie. Układ ten reprezentuje ró ne poziomy blisko ci pomi dzy jednostk a członkami jej otoczenia. Najmniejszy okr g zarezerwowany jest dla osób najbli szych, z którymi nawi zuje si relacje o najwi kszym poziomie blisko ci

Charakterystyka kół

- Koło najmniejsze to koło intymno ci (*Private Circle*). Autorki przyporz dkowały mu kolor purpurowy. Reprezentuje ono sfer najbardziej osobist . Dziecko uczy si , e mo e decydowa o tym przez kogo chce by dotykane i e inni ludzie nie maj prawa narusza tej przestrzeni bez jego przyzwolenia.

- Kolejne koło to koło za yło ci (*Hug Circle*) i jest ono oznaczone kolorem niebieskim. Koło to reprezentuje przestrze , do której nale osoby najbli sze dziecku – osoby najbli sze jego sferze purpurowej i najcz ciej do niej dopuszczane. Zaliczaj si zatem do niego przede wszystkim rodzice, a tak e bardzo bliscy przyjaciele. Wi si z nimi ró nego typu gesty i zachowania, których nie mo na ju realizowa wobec osób z kolejnych okr gów. S to takie zachowania jak przytulanie, u ciski, całowanie.

- Po kole za yło ci, kolejne jest koło serdeczno ci (*Far Away Hug Circle*). Przyporz dkowano mu barw zielon . Jest to obszar, do którego nale nieco dalsi członkowie rodziny oraz bliscy znajomi dziecka, np. kole anki i koledzy. Ich blisko jest ju

Trening oparty na zasadzie kolorowych kół posiada zatem kilka niew tpliwie istotnych z punktu widzenia edukacji osób niepełnosprawnych intelektualnie zalet: prostot metody, mo liwo jest szerokiego modyfikowania, wykorzystanie bod ców wzrokowych, materiału o charakterze konkretnym.

i mo liwe s w zwi zku z tym okre lone zachowania b d ce tego wyrazem.

Ka dy kolejny, wi kszy okr g obrazuje tendencj do zmniejszania si poziomu blisko ci, intymno ci i post puj ce za tym zmiany mo liwych zachowa realizowanych wzgl dem nale cych do niego osób. Dla łatwiejszego zapami tania tej zasady, ka de koło oznaczone jest odmiennym kolorem.

znacznie mniejsza, tak samo jak poziom intymno ci towarzyszy cy relacjom i kontaktom z nimi.

- Nast pnym kołem jest koło ólte, nazwane kołem oficjalno ci (*Handshake Circle*). Zarezerwowane jest ono dla osób, których imi dziecko zna i pojawiaj si oni do cz sto w jego otoczeniu. Kontakt fizyczny z nimi ogranicza si do podawania im r ki. Naturalnie dziecko mo e odmówi i tej formy, je li nie ma na taki dotyk ochoty.

- Przedostatnim kołem jest koło dystansu (*Wave Circle*), któremu przyporz dkowano kolor pomara czowy. Do obszaru tego zaliczeni zostali dalecy znajomi dziecka. S to osoby, którym raczej nie podaje si r ki, ani te nie dopuszcza si innych form kontaktu fizycznego z nimi. Mo na natomiast pomacha tym osobom r k . Nie s to bowiem osoby w jakikolwiek sposób bliskie dziecku emocjonalnie.

- Ostatnim kołem jest koło barwy czerwonej – koło obco ci (*Stranger Circle*). Okre la ono, jakie formy zachowania s stosowne w stosunku do osób nieznanymi dziecku. Dziecko uczy si , by nie rozmawia z nieznanymi, nie pozwala im na

dotyk i nie dotyka ich. Uczy si tak e, e do grupy nieznanomych nale te pewne osoby, które w wyj tkowych sytuacjach mo na poprosi o pomoc. S to takie osoby, jak na przykład policjant – osoby nosz ce mundur lub specjaln odznak .

wiczenia wykorzystuj ce zasad kolorowych kól s cenne, poniewa nie tylko ucz dziecko, na jakie zachowania mo e przyzwoli innym osobom w zale no ci od ich „miejsca w okr gach”, ale tak e na jakie zachowania ono mo e sobie pozwoli wobec nich. Dziecko uczy si tak e, e w ka dej chwili ma prawo odmówi dotyku i blisko ci, nawet je li ich forma jest adekwatna do poziomu za yło ci z dan osob .

Wspomnianym ju atutem tych wicze jest mo liwo ich modyfikacji w zale no ci od cech uczniów, z którymi si pracuje, np. poziomu ich niepełnosprawno ci intelektualnej. Propozycje takich modyfikacji, uwzgl dniaj c specyfik pracy z dzie mi z zespołem Downa, przedstawiła Bogusława Kaczmarek (2001).

Proponuje ona dodatkowe zilustrowanie kól symbolami graficznymi, np. symbol graficzny serca dla najmniejszego okr gu. Wprowadza ona tak e odmienne ni Walker-Hirsch i Champagne kolory dla oznaczenia poszczegól nych kól. W adaptacji tej metody przez Kaczmarek np. najmniejsze z kól ma kolor czerwony, który symbolizuje miło i blisko . Kołem najwi kszym jest koło białe wyra aj ce „bezbawno – bezuczuciowo ”.

Miejsce edukacji seksualnej w pracy z ofiarami przemocy seksualnej z obni on sprawno ci intelektualn

Program pomocy psychologicznej dla ofiar przemocy seksualnej z niepełnosprawno ci intelektualn powinien zawiera , mi dzy innymi, dwa istotne elementy: indywidualn pomoc psychologiczn o charakterze interwencji kryzysowej oraz tak , która b dzie spełniała funkcj edukacyjn .

Przygotowuj c zaj cia z zakresu seksualno ci, nale y uwzgl dni przede wszystkim czynniki zwi kszaj ce ryzyko wiktyimizacji seksualnej w ród osób z obni on sprawno ci intelektualn , do których nale , mi dzy innymi:

- brak (cz sto podstawowej) wiedzy z zakresu osi gania dojrzało ci seksualnej na biopsycho-społecznej płaszczy nie rozwoju;

- mniejsza zdolno do rozpoznawania zdarze i oceniania ich według ogólnie przyj tych norm;

- mniejsza zdolno do unikania lub wycofywania si z sytuacji zagra aj cych;

- skłonno do nadmiernej ufno ci mało znanym osobom i bez oporów wykonywania ich polece , bardzo cz sto niewła ciwie oceniaj c motywaj ich zachowa (Ace 2003);

- trudno ci z ujawnieniem do wiadczonego wykorzystania seksualnego u dzieci i młodzie y z niepełnosprawno ci intelektualn (na przykład z powodu trudno ci w komunikacji interpersonalnej, obawa przed dyskredytowaniem własnej wiarygodno ci) (Sinanson 1994);

Bardzo wa ne jest równie przy tworzeniu programu edukacji seksualnej dla młodzie y z niepełnosprawno ci intelektualn uwzgl dnienie (w miar mo liwo ci) etiologii zdiagnozowanej niepełnosprawno ci. Niejednokrotnie jedn z przyczyn tego typu niepełnosprawno ci mo e by prze yte wcze nie w dzieci stwie traumatyczne do wiadczenie (Ko cielska 2000).

Sinanson (1994) podkre la znaczenie do wiadcze przemocy seksualnej w powstawaniu trudno ci w uczeniu, wskazuj c na fakt, e niekorzystanie z pami ci i mo liwo ci uczenia si mo e by pomocne w poradzeniu sobie z do wiadczonym (lub do wiadczanym nie tylko we wczesnym dzieci stwie) nadu yciem wobec własnej rozwijaj cej si seksualno ci. Wprowadza

ona okre lenie „wtórnej niepełnosprawno ci intelektualnej”, która staje si wypracowywanym przez dziecko w trakcie rozwoju mechanizmem obronnym.

Bardzo cz sto dzieciom lub młodzie y jedyn oferowan pomoc w traumie wykorzystania seksualnego jest całkowita lub cz ciowa izolacja od sprawcy – bardzo wiele ofiar nie otrzymuje profesjonalnej pomocy psychologicznej. Wówczas to, według Sinanson, niepełnosprawno intelektualna staje si jednym ze skuteczniejszych mechanizmów obronnych.

Zjawisko to wytycza program edukacji seksualnej, który w du ej mierze koncentruje si (w zale no ci od stopnia niepełnosprawno ci intelektualnej) na autoanalizie własnego funkcjonowania seksualnego, ze szczególnym uwzgl dnieniem zwi zanych z tym uczu i do wiadzenia yciowego.

Wa ne jest zapoznanie młodych uczestników zaj ze zjawiskiem nadu ycia seksualnego oraz ze społecznymi i emocjonalnymi konsekwencjami ujawnienia tego do wiadzenia. W zwi zku z tym celem staje si równie doskonalenie umiej tno ci prawidłowego wyra ania emocji i ich ko-

munikowania innym oraz rozwój okre lonych strategii rozwi zywania problemów.

Nawet przy prowadzonej równolegle z zaj ciami indywidualnej pomocy psychologicznej ofiarom przemocy seksualnej, warto zastanowi si , czy na pocz tkowym etapie spotka nie stworzy grupy homogenicznej pod wzgl dem wieku, płci i rodzaju do wiadzonego nadu ycia. Miałoby to na celu zmniejszenie u uczestników l ku przed ocen , ułatwienie identyfikacji z grup oraz wzajemne postrzeganie siebie jako ródl wsparcia informacyjnego i emocjonalnego.

Nadal jednak jest tak, e młode osoby z obni on sprawno ci intelektualn cz - sto nie maj mo liwo ci uczestniczenia w zaj ciach z zakresu edukacji seksualnej lub przekazywana wiedza nie uwzgl dniała ich mo liwo ci poznawczych, a tak e rozwojowych potrzeb seksualnych, społecznych i emocjonalnych.

To niew tpliwie zwi ksza rodowiskowe ryzyko wiktyimizacji seksualnej i zamkni cie społecznych przekona na temat seksualno ci osób z niepełnosprawno ci intelektualn w zakl tym kr gu destruktywnych stereotypów i uprzedze .

Zako czenie

Edukacja seksualna osób niepełnosprawnych intelektualnie mo e stanowi bez w tpienia istotny czynnik ograniczaj cy ryzyko do wiadzenia przez nie nadu y ze strony innych osób. Je eli jednak ma ona pelni tak rol , nie mo e ogranicza si do dostarczania wyizolowanych informacji na temat anatomii i fizjologii ciała ludzkiego oraz procesu reprodukcji.

Musi ona natomiast obejmowa seksualno we wszystkich jej wymiarach, a wi c nie tylko biologicznym, ale i psychicznym, społecznym i duchowym. Program tej edukacji musi by tak e zarówno w swej treści, jak i formie przygotowany adekwatnie do mo liwo ci i potrzeb uczniów. Dzieci

niepełnosprawne intelektualnie cz sto potrzebuj u ycia odpowiednich sposobów przekazu, wykorzystania specjalnych rekwizytów oraz wielokrotnego powtarzania danego materiału.

Przy stworzeniu im do tego odpowiednich warunków bez w tpienia w zdecydowanej wi kszo ci s w stanie zrozumie rol seksualno ci w yciu ludzi i nauczy si dostosowywa swe zachowania do wymaga społecznych.

Te umiej tno ci z kolei minimalizuj ryzyko nara ania si na sytuacje, w których ich brak wiedzy lub brak umiej tno ci stosownego zachowania si nara alyby je na przemoc ze strony osób z otoczenia.

The article discusses the subject of sexual education of children with intellectual disabilities. It describes the goals and functions to be performed by sexual education programmes targeted at this group of children. The authors provide a more detailed analysis of a number of areas where sexual education plays an important role, such as dealing with problematic sexual behaviours, prevention of sexual abuse, or dealing with experiences of sexual abuse.

Literatura

- Ace K. (2003), *Krzywdzenie dzieci niepełnosprawnych: rozpoznawanie i redukcja ryzyka*, „Dziecko krzywdzone” nr 5, s. 43–58.
- Annon J. (1974), *PLISSiT Therapy*, w: Corsini R. (red.), *Handbook of Innovative Psychotherapies*, New York: John Wiley & Sons.
- Beisert M. (2004), *Seksualno w cyklu ycia człowieka*, Pozna : Wydawnictwo Konrad Domke.
- Beisert M. (2006), *Rozwojowa norma seksuologiczna jako kryterium oceny zachowa seksualnych dzieci i młodzie y*, „Dziecko krzywdzone” nr 16, s. 43–58.
- Brzezi ska A. (2000), *Psychologia wychowania*, w: J. Strelau (red.), *Psychologia podr cznik akademicki*, tom III, Gda sk: GWP.
- Brown H., Barret S. (1994), *Understanding and responding to difficult sexual behaviour*, w: A. Craft (red.), *Mental handicap and sexuality: issues and perspectives*, Kent: Costello.
- Celej J. (2004), *Problem wykorzystywania seksualnego dzieci niepełnosprawnych intelektualnie*, „Dziecko krzywdzone” nr 9, s. 32–39.
- Craft A. (1987), *Mental handicap and sexuality: issues for individuals with a mental handicap, their parents and professionals*, w: A. Craft (red.), *Mental handicap and sexuality: issues and perspectives*, Kent: Costello.
- Craft A., Brown H. (1994), *Personal relationships and sexuality: the staff role*, w: A. Craft (red.), *Mental handicap and sexuality: issues and perspectives*, Kent: Costello.
- Craft A., Craft M. (1988), *Sex and mentally handicapped*, London: Routledge.
- Emerson E., red. (2004), *Applied research in intellectual disabilities*, West Sussex: JohnWiley & Sons.
- Fairbairn G., Rowley D., Bowen M. (1995), *Sexuality, learning difficulties and doing what's right*, London: David Fulton Publishers.
- Henault I. (2006), *Asperger's Syndrome and sexuality. From adolescence through adulthood*, London: Jessica Kingsley Publishers.
- Haseltine B., Miltenberger R. (1990), *Teaching self protection skills to persons with mental retardation*, „American Journal on Mental Retardation”, vol. 95, s. 188–197.
- Kaczmarek B. (2001), *Terra incognita – problem edukacji seksualnej osób z zespołem Downa*. „Rewalidacja” nr 2(10), s. 39–45.
- Kempton W., Gochros J.S. (1986), *The developmentally disabled.*, w: J.S. Gochros, J. Fischer (red.), *Helping the sexually oppressed*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Ko cielska M. (2000), *By kobiet , by m czynn - co to znaczy w odniesieniu do osób niepełnosprawnych intelektualnie*, „Nowiny Psychologiczne” nr 2, s. 5–16.
- Ko cielska M. (2004), *Niechciana seksualno . O ludzkich potrzebach osób niepełnosprawnych intelektualnie*, Warszawa: Wydawnictwo Santorski & Co.
- McCarthy W. (2001), *Sexuality and women with learning disabilities*, London: Jessica Kingsley Publisher.
- Millard V. (1994), *Between ourselves: experiences of a women's group on sexuality and sexuality abuse*, w: A. Craft (red.), *Practice issues in sexuality and learning disability*, London: Routledge.

- Obuchowska I. (1999), *Dzieci upośledzone umysłowo w stopniu lekkim*, w: I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Warszawa: WSiP.
- Pilecka B. (2004), *Kryzys psychologiczny*, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Schwier K., Hinsburger D. (2000), *Sexuality. Your sons and daughters with intellectual disabilities*, London: Jessica Kingsley Publisher.
- Sinason V. (1994), *Working with sexually abused individuals who have a learning disability*, w: A. Craft (red.), *Practice issues in sexuality and learning disability*, London: Routledge.
- Watson M., Bain B., Houghton S. (1992), *A preliminary study in teaching self-protective skills to children with moderate and severe mental retardation*, „The Journal of Special Education”, vol. 26 (2), s. 181–194.
- Williams C. (1995), *Invisible victims. Crime and abuse against people with learning difficulties*, London: Jessica Kingsley Publisher.
- Ussher J., Baker C., red. (1993), *Psychological perspectives on sexual problems. New directions in theory and practice*, London: Routledge.
- Sex education for those with disabilities; preventing sexual abuse*, artykuł dostępny w Internecie: <http://www.cdadc.com/ds/sed.htm>

O autorach

Elbieta Piekowska jest absolwentką psychologii i filologii angielskiej, adiunktem w Instytucie Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Szczecińskiego, a także psychologiem w Zespole Szkół Specjalnych w Gorzowie Wielkopolskim. Główny obszar zainteresowań naukowych autorki to analiza uwarunkowań rodowodowych kształtujących seksualność młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie.

Agnieszka Izdebska jest psychologiem i psychoterapeutą psychodynamicznym. Jest absolwentką Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Podyplomowego Studium Pomocy Psychologicznej w Dziedzinie Seksuologii na UAM. Należy także do Polskiego Towarzystwa Seksuologicznego. Zainteresowania naukowe autorki skupiają się głównie wokół ludzkiej seksualności – zarówno w zakresie związanej z tym normy, jak i patologii – edukacji zdrowotnej, psychoprofilaktyki oraz pracy z ofiarami patologii seksualnej. Od 2007 roku związana zawodowo z Fundacją Dzieci Niczyje.